

O'ZBEK TILIDA QANDAYDIR GUMON OLMOSHNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI .

Eshaliyeva Ra'no

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Maqola o'zbek tilshunosligida lingvopragmatika sohasini yaxshiroq o'rganishda olmosh so'z turkumi va bu turkumning presupozitsiya xususiyatlari mavjud ekanligi, belgi bildiruvchi so'zlarni turli ma'no ottenkalarda kelishi misollar orqali yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Pragmalingvistika, presupozitsiya, stilistik so'zlar, vaziyat omili, ottenka.*

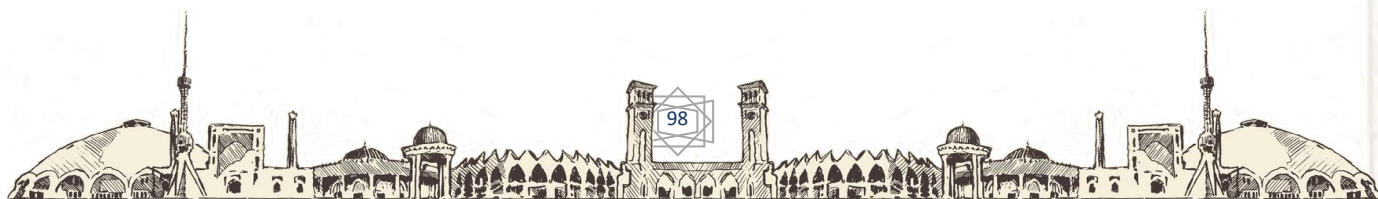
O'zbek tilshunosligida olmoshlarning stilistik xususiyatlari hamda ularni yuzaga kelishda vaziyat omiliga qarab variantlilik ya'ni boshqa ma'no kasb etishi mumkin ekanligini, uning pragmatik xususiyatlari ham mavjud ekanligini kuzatamiz. Olmosh so'z turkumi boshqa so'z turumlari o'rnida qo'llanib kelishi barchamizga ma'lum. Ammo u vaziyat nutqiga qarab turli ma'nolarda kelishi mumkin ekan. Olmoshlarning vazifalari gapdagi o'rni haqida ko'pincha olimlarimiz samarali ish olib borgan. Olmoshlarning nominativlik xususiyatlari yo'qligi va faqat gap tarkibida, sifat, son, ot o'rnida qo'llanilishi ularni leksik va grammatik jihatdan teng kelishi kuzatiladi. Olmoshlarning stilistik ko'lamini kengaytiruvchi omillardan biri uning gapda konkretazorlik-aniqlashtiruvchi (omillardan biri ularning) vazifasini o'tashidir.

Pragmatka nima? (yunoncha-pragmatos-ish harakat) u ya'ni nutqimizdagi fikr semiotikasi va tilshunoslikning nutqda til belgilarining amal qilinishini o'rganuvchi sohasidir. Boshqacha qilib aytganda muayyan belgilar tizimini o'zlashtirib, undan foydalanuvchi sub'yektlarni ayni shu belgilar tizimiga munosabatini o'rganuvchi fan tarmog'idir. O'zbek tilida olmosh ham belgi bildiruvchi xususiyatga ega bo'lib uning pragmatik xususiyati mavjudligini quyidagi misollar orqali ko'rib chiqamiz. Olmoshlarning stilistik xususiyatini ifodalovchi ushbu gapga e'tibor qaratamiz .

1."Qandaydir Tursunov mening ishimga to'g'anoq bo'lmoqchi." ushbu gapda xabar mazmunini ko'rishimiz mumkin. Qandaydir Tursunov uning ishiga halaqit berayotgani haqida xabar beryapti. Ammo pragmatik xususiyatlarini vaziyat dorasida turli ma'noli jihatlarini kuzatamiz.

2."Qandaydir Tursunov mening ishimga to'g'anoq bo'lmoqchi." endi xabar ma'nosidan tashqari mavhumlik yuzaga keladi. "Qandaydir " olmoshi orqali uni tanima

ganligini u kim bilmasligi, begona shaxs ekanligini bilib olamiz . Gumon ma'nosini beryabdi.

3."Qandaydir Tursunov mening ishimga to'g'anoq bo'lmoqchi." bu gapda vaziyat omiliga ko'ra "qandaydir" olmoshi orqali endi mensimaslik ya'ni uni pisand qilmay gapirayotganini tushunib olamiz.

4. ."Qandaydir Tursunov mening ishimga to'g'anoq bo'lmoqchi." ushbu vaziyatda taajjub ya'ni unga hech narsa qilgan emas, negadir u odam buning ishiga xalaqit berayotganini tushunishimiz mumkin.

5."Qandaydir Tursunov mening ishimga to'g'anoq bo'lmoqchi." endi matn orqali vaziyatga qarab begona odam uni ishiga to'g'anoq bo'lib,qilgan ishini kamsitayapti,nazar pisand qilmayapti.Kamsitish ottenkasini ko'ramiz. Bu esa olmoshlarning lingvopragmatik xususiyatidir.Turli ma'no ottenkasida kelishi nutq vaziyatida uchratiladi.

O'zbek tilshunosligida pragmatika sohasi bo'yicha ko'pgina olimlarimiz ilmiy ish qilmoqdalar.Olmoshlar o'z ma'nosidan tashqari tag ma'no (perisupozitsiya) berish xususiyatiga ham ega.Bu esa nutq vaziyatida AKT da namoyon bo'ladi. Buni quyidagi misolda uchratamiz.

1.,,Kechagi gazetada edi shekilli,shu ish uchun Amerikadan qandaydir aeroplan sotib olibmizmi?"(Oltin zanglamas.Shuhrat.28-b)

Ushbu gapda endi biz gumon olmoshi bo'lgan qandaydir so'zi orqali notanish ,begona narsa yutib olganligini aytib o'tyapti.Gumon hali yutub olganmi,yo'qmi so'roq ohanggi orqali bildirib kelyapti.

2.,,Kechagi gazetada edi shekilli,shu ish uchun Amerikadan qandaydir aeroplan sotib olibmizmi?" (Oltin zanglamas.Shuhrat.28-b)

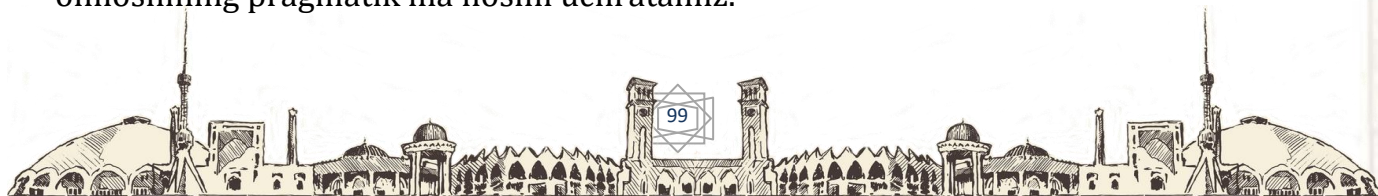
Endi bu gapimizda biz xabar ma'nosini uchratamiz qandaydir gumon olmoshi orqali qandaydir aeropl on yutib olganli haqida Amerikadan xabar kelganligini buni gazeta orqali eshitganligini anglaymiz.

3.,,Kechagi gazetada edi shekilli,shu ish uchun Amerikadan qandaydir aeroplan sotib olibmizmi?" (Oltin zanglamas.Shuhrat.28-b)

Bu matnimizda taajjublikni,hayratlanish ma'nosini uchratamiz qandaydir aeropl on yutib olganmizmish.U hayron va taajjubda bu ishi uchun olganligiga taajjublanayapti.

4.,,Kechagi gazetada edi shekilli,shu ish uchun Amerikadan qandaydir aeroplan sotib olibmizmi?" (Oltin zanglamas.Shuhrat.28-b)

Keyingi gapda biz ta'kid ma'nosini ham uchratamiz sababi olmoshlar nutq orqali matni ichida o'zining pragmatik xususiyatlarini nomoyon etadi.Sababi ushbu holatda uning ma'noli jihatlari ochiladi.U Amerikadan qandaydir aeropl on yutub olganligini ta'kidlayapti.Bu haqida kechagi gazetada xabar berganligini aytib o'tyapti.Ushbu matnimiz orqali olmoshlarning pragmatik xususiyatlarini uchratamiz.Bu gapda shu olmoshi ham ikki ma'no kasb etayapti.Bir o'rinda ko'rsatish olmoshi o'z o'rnida qo'llangan bo'lsa,ikkinchi o'rinda ta'kid,xabar ma'nosini ham berib kelmoqda.Ushbu gap matni orqali biz qandaydir gumon olmoshining pragmatik ma'nosini uchratamiz.

Quyidagi misol orqali qandaydir gumon olmoshining turli ma'no ottenkasini kuzatamiz.

1.,„Uning qo‘log‘iga Jannatning tovushi umrida birinchi marta qandaydir do‘rillab,xo‘nuk eshitildi.“(Oltin zanglamas.Shuhrat.52-b)

Ushbu gapimiz orqali ham gumon olmoshi qo‘llanilishida haqiqatdan ham gumon ma'nosini bildirib kelyapti.Demak Jannatning tovushi go‘rillab eshitilganligi,o‘zgarganligini shu ovoz uniki ekanligi u uchun gumon,noma'lumligini uchratamiz.

2.,„Uning qo‘log‘iga Jannatning tovushi umrida birinchi marta qandaydir do‘rillab,xo‘nuk eshitildi.“ (Oltin zanglamas.Shuhrat.52-b)

Bugapda esa hayratlanish,taajjub ma'nosini qandaydir gumon olmoshi orqali anglaymiz.Birinchi marta Jannatning ovozi do‘rillab eshitilyapti,u bundan lol qolyapti va hayratlanyapti,ilgarilari Jannatning ovozi boshqacha yoqimli edi.Endi boshqacha eshitilyapti bu nutq vaziyatida nomoyon bo‘ladi.

3.,„Uning qo‘log‘iga Jannatning tovushi umrida birinchi marta qandaydir do‘rillab,xo‘nuk eshitildi.“ (Oltin zanglamas.Shuhrat.52-b)

Endi e'tibor qaratsak qandaydir olmoshi xabar ma'nosini bildirib kelyapti.Jannatning ovozi qandaydir do‘rillab,xo‘nuk eshitilganligi haqida bizga xabar beryapti umri davomida uning ovozi o‘zgarmaganligi faqat shu ovozni eshitganligi,endi unga boshqacha ovoz eshitilganligini aytib xabar berib kelyapti.

4.,„Uning qo‘log‘iga Jannatning tovushi umrida birinchi marta qandaydir do‘rillab,xo‘nuk eshitildi.“ (Oltin zanglamas.Shuhrat.52-b)

Gapda sodir bo‘lgan nutq vaziyatiga qarab biz qandaydir gumon olmoshini boshqa ma'noni berib kelyotganini matn ichida ko‘rib chiqamiz.Qandaydir so‘zi endi sabab ma'nosini beryapti.Qandaydir ya'ni biror voqea sodir bo‘lganki,Jannatning ovozi nimadir sababdan endi do‘rillab qoldi.Sababi borligini bizga aytmoqchidek tuyuladi.Bu esa o‘quvchini nutq vaziyatida nomoyon bo‘ladi.Shu fikrlar orqali turli jarayonda,turli ma'no kelib chiqishi o‘quvchiga turli jihatdan ta'sir etishi uning mulohazasiga bog‘liqdir.

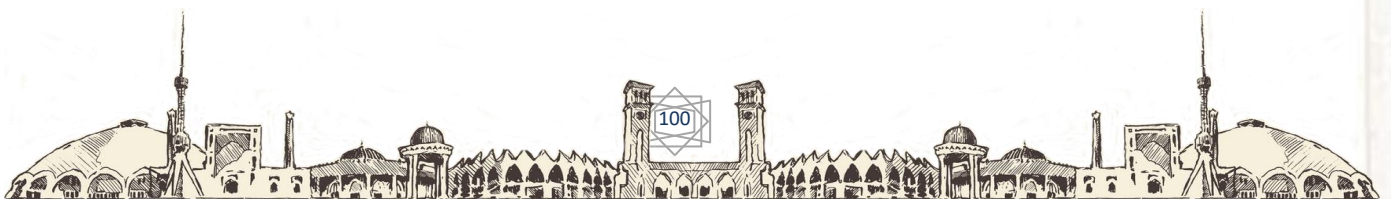
Quyidagi misol orqali buni yanada oydinlashtiramiz.

1.,„Uning ko‘ksida Zebiga nisbatan qandaydir alamli o‘ch yotardi.“(Adabiyot darsligi Tosh.2019.195-b)

Bu gapimizda qandaydir gumon olmoshi qo‘llangan xabar ma'nosini bildirib kelyapti.Zebiga nisbatan qandaydir o‘chi borligi haqida xabar berib kelyapti.Buni nutqiy vaziyatda xabar ma'nosida uchratamiz.

2.,„Uning ko‘ksida Zebiga nisbatan qandaydir alamli o‘ch yotardi.“ (Adabiyot darsligi.Tosh.2019.195-b)

Endi qandaydir olmoshi orqali nafrat tuyg‘usini his etamiz buni ifodalashda nutqiy vaziyatdan kelib chiqib sezamiz.Uning ko‘ksida Zebiga nisbatan nafrat mavjudligini qandaydir so‘zi orqali ifodalaganini anglaymiz.

3.,,Uning ko'ksida Zebiga nisbatan qandaydir alamli o'ch yotardi."Adabiyot darsligi.Tosh.2019.195-b)

Ushbu gapda qandaydir olmoshini taajjub ya'ni hayratlanish ma'nosini berayotganini kuzatamiz.Zebiga nisbatan o'zi ham hayron.Hayratlanish,taajjublilik kuchli ko'ksida unga nisbatan nimadir borligi uni ajablantirayapti.

Quyidagi misol orqali ham olmoshlarning lingvopragmatik xususiyatlarini uchratamiz.

1.O'shanda ba'zi davlatlar mustaqillik g'alabasidan qandaydir mag'rurlanib endi yangi jamiyat quramiz deb,yaratishdan ko'ra buzishga ko'proq e'tibor berib ketgan edi.(Vatan tuyg'usi.7-sinf.2015)

Bu gapda qandaydir gumon olmoshi qatnashgan.O'z ma'nosida kelyapti.Mustaqillik g'alabasidan qandaydir davlatlarni yangi davlat qurmoqchi bo'lganini ehtimollab aytib kelyapti.

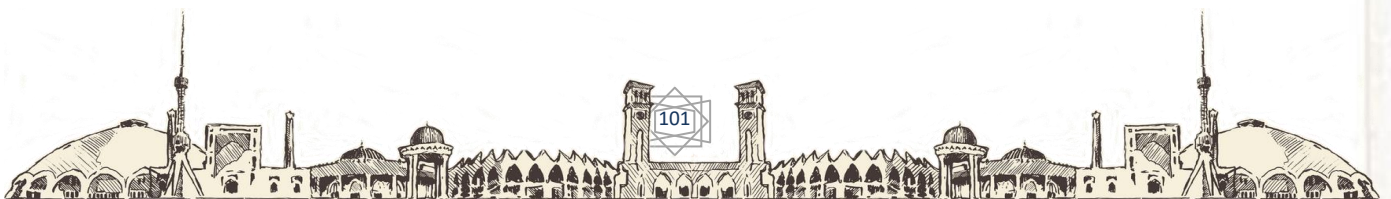
2.,,O'shanda ba'zi davlatlar mustaqillik g'alabasidan qandaydir mag'rurlanib endi yangi jamiyat quramiz deb yaratishdan ko'ra buzishga ko'proq e'tibor berib ketgan edi." (Vatan tuyg'usi.7-sinf.2015)

Bu gapimizda endi qandaydir olmoshini nutq vaziyatida katta ketgan insonlar ta'siri ostida mag'rurlanib,mensimay qolgan davlatlarni shu so'z orqali ochib berayotganligini tushunamiz.

3. ,,O'shanda ba'zi davlatlar mustaqillik g'alabasidan qandaydir mag'rurlanib endi yangi jamiyat quramiz deb yaratishdan ko'ra buzishga ko'proq e'tibor berib ketgan edi." (Vatan tuyg'usi. 7-sinf.2015)

Endi e'tibor bersak bu gapda qandaydir olmoshi orqali bepisandlik ottenkasini ham uchratamiz.Mustaqillikka erishib qandaydir davlatlar,yangisini quramiz deb eskisini buzib qolishi natijasida yurti rivojlanishdan ortda qoldi,, degan maqsadda ham shu fikr aytilgan bo'lishi mumkinligini kuzatamiz bu nutq vaziyatida namoyon bo'ladi.Buni biz olmoshning lingvopragmatika jihatini ochib berayotganimizda tushunamiz.

Olmoshlar faol qo'llanishida umumiylik va mavhumlik ottenkasi kuchli bo'lib buni nutqiy vaziyat belgilaydi . Olmoshlar konkretorlik vazifasini ado etadi. Bu davr o'tishi bilan tovush tushushi,ortirilishi,almashinishi bilan yuzaga kelgan.Olmoshlarning pragmatik xususiyati bu nutqiy vaziyatda amalga oshadi. Endilikda olmosh so'z turkumi orqali inson o'z ichki kechinmalarini izohlashi so'zlovchi va tinglovchining o'zaro suhbat ta'sir doirasida amalga oshadi.Buni sezish adresat va adresantni nutqiy vaziyatida namoyon bo'ladi.Buni his etish tenglovchiga bog'liq.Olmoshlarning stilistik xususiyatlari o'z ma'nosida kelishi bo'lsa uning pragmatik xususiyatlar turli ma'no ottenkalarini berishi o'z ma'nosidan tashqari boshqa ma'no ifoda etishidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Adabiyot darsligi.Toshkent.2019.
2. Hakimov M.O'zbek pragmalingvistika asoslari.Toshkent.2013.
3. Qo'ng'urov R .O'zbek tilida stilistik ochirklar. SamDU.1975.
4. Safarov Sh.Pragmalingvistika.Toshkent.2008
- 5.Vatan tuyg'usi.7-sinf uchun o'quv darsligi uchun qo'llanma.Toshkent.2015.
- 6.Yusupov O.O'zbek tilida olmoshlarning funksional lingvistik xususiyatlari.Samarqand.2007.
- 7.Shuhrat.Oltin zanglamas.Toshkent.2018

